პროფ. სიმონ ჯანაშია

შეხედულება ფეოდალურ აღზრდისა და განათლების შესახებ და მათი წესები XVII საუკუნის საქართველოში

ამ საკითხის შესასწავლად ჩვენ ერთი სპეციალური ტრაქტატი მოგვეპოვება. ლექსად დაწერილი. ეს არის არჩილ მეფის თხზულება: **„საქართველოს ზნეობა"** (ანუ „თავი საქართველოს ზნეობისა", როგორც მას ეწოდება საუკეთესო ხელნაწერებში: **№ 424**, წ. კ. საზოგადოებისა და № 22-ში სააზიო მუზეუმისა). სუსტი, როგორც პოეზიის ნაწარმოები, ეს თხზულება არსებითად ძვირფასს ცნობებს შეიცავს, და ამ მხრივ მისი მნიშვნელობა მით უფრო დიდია, რომ იგი გამოწვეული ყოფილა ასეთი სახელმძღვანელო წიგნის არსებობის რეალური საჭიროებით. ამის შესახებ თვით ავტორი მოგვითხრობს თავისი თხზულების ბოლოში:

„ბევრი კაცი იმიზეზებს, არა მყონდა მომძღვრელი
ზნეობა რომ დამესწავლა, ხარისხ-ხარისხ ამვლელი.
ახლა რაღა პასუხი გაქვსთ, აი, თქვენი მსწავლელი!"
(ტ. ტ. 409-411)[1]

ამით თვით თხზულებასაც უფრო რეალური, სინამდვილეშეწონილი ხასიათი უნდა მისცემოდა. ეს ამონაწერი ავტორის შრომის მიზანსაც ცხადყოფს: ეს არის „ზნეობის სწავლება", რომ „ზნეობა" თხზულების მთავარი საგანია, სათაურიდანაც აშკარაა, მაგრამ ტექსტშიაც ამის შესახებ გარკვეული ცნობები მოგვეპოვება:

„აწ ეს მომინდა სათქმელად, რამდენი ზნეობა არის"-ო, ამბობს არჩილი (ტ. 9.). მეორე ადგილას კიდევ იგი მკითხველს მიმართავს:

„ნუ მომიწყენთ, მსმენელნო, მოხსენებითა ამდენით,
არ მინდა იყვნეთ ზნეობის ავ-საქციელად წახდენით" (ტ. ტ. 169-70)

როგორ ესმის არჩილს სიტყვა „ზნეობა"? რადგანაც „ზნეობა" ნაწარმოებია სიტყვისაგან „ზნე" და რადგან ამ უკანასკნელსაც იგი ხშირად ხმარობს,

[1] ხელნაწერი № 424, ყოფ. ქ. შ. წ.-კ. გ. საზოგადოების წიგნთსაცავისა. ციტატები ყველგან აქედან არის მოყვანილი.

გავარკვიოთ, თუ „ზნე"-ში რა შინაარსსა სდებს ჩვენი ავტორი. „ზნე" ჩვეულებრივად **თვისებას, ჩვეულებას** აღნიშნავს. მშვენივრად აქვს ეს სიტყვა ვანმარტებული საბა-სულხანს: „ჩვეულებით რაიცა საქმე სჭირდეს, კეთილი, თუ ბოროტი, ზნე იგი არს". ასეთი მნიშვნელობით ხმარობს არჩილიც ამ სიტყვას:

„მუშაობაც კარგი ზნეა, ზედმდგომობა და სარქრობა" (ტ. 157)
„ეს ზნე სჭირს მაოსა წერილსა (წმინდათა ბრძენთა), ვინც ეცდება დაისწავლის" (ტ. 345, იხ. აგრეთვე ტ. ტ. 49, 232).

მაგრამ უფრო ხშირად ეს სიტყვა არჩილს ნახმარი აქვს არა ყოველგვარი, არამედ **საჭირო თვისებისა, დადებითი ხასიათის ცოდნის** აღსანიშნავად:

„რა ზნეა, თორემ ქვეყანა არის, ეარგისობს ბრიყობა", ამბობს აგი (ტ. 104). სხვა ადგილებშიაც ეს სიტყვა ამ მნიშვნელობით უნდა გავიგოთ (იხ. ტ. ტ. 13, 17, 59, 301). სწორედ ამავე მნიშვნელობით ხმარობს არჩილი „ზნეობა"-საც:

„ყოველი ცოდნა ზნეობაა, საბაითიც რადგან ზნეობს" (ტ. 235). რომ აქ ავტორი საჭირო და სასარგებლო ცოდნას გულისხმობს, შემდეგი ადგილიდანაც ცხადია:

„ზნეობა—საქციელები, არ ბნელობს, არის ნათელი,...
ეს უნდა კაცმან იცოდეს, მის მის დროს რაა საქნელი"
(ტ. 253 5).

ან კიდევ:

„არ მინდა იყვნეთ ზნეობის აკ-საქციელად წაბდენით" (ტ. 170). მაშასადამე, ავტორი ზნეობას ყველა იმ თვისებებს უწოდებს, რომლებითაც, მისი აზრით, შემკული უნდა იყოს ყოველი პირი, რომ საზოგადოების ღირსეულ წევრად ჩაითვალოს. ყველა დანარჩენი ადგილიც ამ აზრს ადასტურებს (იხ. ტ. ტ. 9, 21, 37, 94, 127, 297, 410 და სხვ.).[1] თუ ეს ასეა, ამ შემთხვევაში არჩილის თხზულების საგანი ჩვენს თემაზე უფრო ფართო უნდა იყოს, და ასეც არის: არჩილი ხშირად ისეთს რაშეებზე ლაპარაკობს, რასაც ჩვენ ზრდილობას ვერ მივაკუთვნებთ (მაგ., ზოგადი ხასიათის ზნეობრივი (დღევანდელი მნიშვნელობით) თვისებები: „ისა კარგი ზნეობაა, ვინც გულითა არ ბოროტობს"-ო, ტ. 288 და სხვ.).

ქართული ზნეობები, ე. ი. ეს საკალდებულო წესები, ძალიან ბევრია. ავტორს მოჰყავს იმდროინდელი შეხედულება ამის შესახებ:

„საქართველოში იტყვიან სამას სამოცდა ხუთსაო,
ზნეობას, სხვას არ აგდებენ ქვეყნისას, თუ არ მაოსაო".
(ტ. 401—2).

„უფრო არის (ზნეობა), ვერ მოთვალოს სამოც ხუთმან, ვერც სამასმა", ამბობს იგი მეორე ადგილას (ტ. 32). თვით არჩილის აზრით კი ეს რიცხვი გაკი-

---

[1] ასევთისავე მნიშვნელობით აქვს არჩილს ეს სიტყვა ნახმარი სიტყვანაც:
„ბუ შერბაან თან გაბიბეა ზნეობისა სასწავლებლად, მწვრთნიდის საღთი-საკაცობის, თაკი ჰქონდის თავსაელებად". (არჩილიანი, № 424, ფ. 19 ბ)

ლებით უფრო დიდია, ხუთი ათასამდე აღწევს (ტ. ტ. 403—404). და ამ დიდი და რთული მასალის გადმოსაცემად არჩილს თავისი მეთოდიც მოეპოება, ზოგად შეხედულებაზე დამყარებული. მისი აზრით, მასწავლებელმა მოსწავლეებს სასწავლო არ უნდა გაუძნელოს, არამედ თანდათანობით ადვილიდან ძნელზე გადაიყვანოს (ტ. ტ. 265—8). ამიტომ არის, რომ თვითონაც თავისი საგანი „ხარის-ხარისხ ამვლელად" (ტ. 410) დაულაგებია და ის ნაწილი თავისი თხზულებისა, რომელიც თვით მას უმნიშვნელოვანესად მიაჩნია, ე. ი. ზნეობა საღვთო, ბოლოში მოუქცევია:

„ამად ესთქვი ასე გვიანად კარგუში, ძნელად საცოდნი,
ძვირად მინახავს ამათი სრულად და კარგად ნაცოდნი"
(ტ. ტ. 261—2).

თავისი სამუშაოს გეგმაც ავტორს წინდაწინვე მოუხაზავს, თხზულების დასაწყისში, ჩვეულებრივ ღვთისმეტყველურ შესავლის შემდგომ. იგი ამბობს:

„აწ ეს მომინდა სათქმელად, რამდენი ზნეობა არის,
საღმრთო და ანუ სამკედრო, მშვებლის და მოვაგლახარის,
ლაშქრობის, ნადირობისა, რომელმან კაცი ახარის,
საქციელ სამსახურისა, ვინც იცის, ცოდნათაც ქმარის"
(ტ. ტ. 9-12).

თუმცა თხზულების შინაარსი მთლიანად ამ გეგმაში არ ეტევა და არც მისი წესრიგი არის სავსებით დაცული (ერთისა და იმავე საგნის შესახებ ავტორი სხვადასხვა ადგილას ლაპარაკობს და თვით ჯგუფებიც არეულია), მაგრამ ზოგადად იგი (გეგმა) მართალია. ამიტომ მივყვეთ მის დალაგების რიგს.

როგორც ზემომოყვანილ ამონაწერიდან ჩანს, ავტორი თავის თხზულების საგანს ორ დიდ ჯგუფად ჰყოფს: ზნეობა საღვთო, ე. ი. ის წესები, რომელთა მიხედვით უნდა მოიქცეს ადამიანი თავის დამოკიდებულებაში ღმერთთან, და სამხედრო, ე. ი. საერო. რადგანაც უკანასკნელი არჩილს უფრო ადვილად მიაჩნია, ამიტომ პირველს რიგში,—„საღმთო ზნეობის" შესახებ ლაკონიური განცხადების შემდგომ „თავსაც საღმთო სჯობს, ბოლოსაც, კაცთა ზნე-საქმე რაც არის", სწორედ ამ „სამკედრო" ზნეობას განიხილავს.

1. **„ზნეობა სამკედრო"**. ასე უწოდებს არჩილი ყველა იმ წესებს **საერო** ცხოვრებისას, რომელთა მიხედვით, მისი აზრით, უნდა მოიქცეს **გაზრდილი** ქართველი, და ყველა იმ თვისებას თუ ცოდნას ერისკაცისას, რომლებიც ასეთს ქართველს უნდა ახასიათებდეს. ეს წესები და ეს თვისებები მოუცილებელი საჭიროა ადამიანისათვის, რომ ის მისაღები წევრი იყოს არსებული ფეოდალური საზოგადოებისა, არსებითად, რათქმაუნდა, ამ საზოგადოების გაბატონებული კლასისა. აქედან გამომდინარეობს მათი სავალდებულო ხასიათი. ამ წესების უცოდინარობა და ამ თვისებების უქონლობა უზრდელობასა და უწვრთნელობასა („თუ ვინ ესრე არა ზრდილობ, მაშ იქნები სჯანი ყულო. ტ. 204, იხ. აგრეთვე ტ. ტ. 208, 231 და სხვ.) ჰნიშნავს და საზოგადოებას უფლებას აძლევს ერთგვარი ზემოქმედება იხმაროს ასეთი წევრის მიმართ (იხ. ტ. ტ. 40,

96, 152, 155-6, 210-11). სამაგიეროდ, ზრდილი ადამიანი ასიათოვნო ჰოფია საზოგადოებისათვის და საყვარელი ყმა მეფისა ტა ბატონისათვის (იხ. ტ. ტ. 20, 27, 252, 246 და სხვ.).

„სანკეედრო" ზნეობას არჩილი რამდენიმე ჯგუფად ყოფს: ზნეობა „ძშვენებლის და მოეაგლახარის, ლაშქრობის, ნადირობის, საჭეველისა და სამსახურის" (ტ. ტ. 10-12); წესები. მაგრამ თვით თხზულებაში ერეული ცნობები მოიპოვება ისეთი ღარგების შესახებაც, რომლებიც ამ წინასწარს დაყოფაში არ შესულა. განიხილოთ თვითეული ცალკე.

ა) „ძშვენებლის ზნეობად" ჩვენ, რა თქმა უნდა, ის წესები უნდა ვიგულისხმოთ, რომელთა მიხედვით უნდა მოიქცეს ადამიანი, როცა იგი, ღლიერ საზრუნავს მოშორებული, დასვენებასა და მხიარულებას არის მოწადინებული. ქართველი ფეოდალი თავისუფალ დროს საეადასხვა თამაშობაში (ასპარეზობა, ტანთვარჯიშობა, ანუ ფუნ-ტრუკი,—საბას ტერმინოლოგიით,—„მღერა" ანუ „ყუმარი") და ლხინში ატარებდა. ამავე ჯგუფს ეკუთვნის თავისი ხასიათით ნადირობაც, მაგრამ ვინაიდან მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და რადგან იგი არჩილსაც ცალკე აქვს გახსნილული, აქედან უნდა გამოიყოს. ასპარეზობასა და ტანვარჯიშობას გართობაზე ის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ, რომ ერთგვარს წინასწარს სამხედრო სკოლას წარმოადგენდნენ, სადაც იმ დროინდელი მეომარი (ჩვეულებრივად ფეოდალი) სწავლობდა იარაღის ხმარებას (ტ. ტ. 22, 53, 55), ცხენზე ჯდომას (ტ. ტ. 24, 54), სიცქვიტესა და სამარჯვეს მოძრაობაში (ტ. ტ. 23, 106-7), და სადაც საზოგადოდ სხეულს ივითარებდა. ამიტომაც აპყრობდენ მას ასეთს ყურადღებას. არჩილიც ამიტომ მოიხსენიებს, რომ თვითეულმა იცოდეს: „ძშვილდ-ისარი და ბურთობა" (ტ. 22), თუ „ბურთის სროლა" (ტ. 53), „აშფაშაკი და ყაბახი" (ე. ი. მიზანში სროლა, ტ. 53), „ხელძალიან ჯირითობა" (ტ. 54). ეს ოთხაშობანი ცხენზე, ამხედრებულად, უნდა შესრულებულიყო შესაფერისის სიცქვიტით:

„ძშვილდ-ისარი და ბურთობა, ორივე ცხენ-ფიცხელები" (ტ. 22). მაგრამ კარგი „ცხენოსნობა" (ტ. 45) თავისთავადაც საჭირო თვისებად ითვლებოდა: „კარ-ხე ცხენის გაჭენება" (ტ. 54)[1] არჩილს საგანგებოდ აქვს აღნიშნული. სამაგიეროდ, „ქვეითობაც" საპატიოა, „ის უწინაც ეარგებულაო", ამბობს არჩილი (ტ. 56) და მის დროსაც მნიშვნელობა არ დაუკარგავს. „მოუცდენი მეთოფობაც" (ტ. 55) ასეთს საეალდებულო ცოდნას წარმოადგენდა. აღსანიშნავია, რომ არჩილის სიტყვით თოფი ახალშენოსული ყოფილა ხმარებაში: „ახლა ესეც ზნედ დაიდვა"-ო (ტ. 55). მოხსენებულია აგრეთვე „მესეფქვეობა", სპეციალური ტერმინი უნდა იყოს; „სეფქვა" თავისთავად ისარის ერთს ტიპსა ჰქვიან, მაგრამ ეს ტერმინი რას უნდა ჰნიშნავდეს, არ ვიცით. განცალკევებულია „ნაეიხმარება", მეტად საჭირო ცოდნა, რომელიც, არჩილის აზრით, მცურაობასაც სჯობია (57-60). კერძოდ ტანვარჯიშობას უნდა მივაკუთვნოთ: „მცურაობა" (57), „ხტო-

---

[1] საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (მაგ. აფხაზეთში) ეზლაც იციან და ერთგვარ ზრდილობის წესად მიიჩნიათ,—ცხენოსანი ადუმარი მასპინძლის ეზოში შესვლისას თუ გამოსვლისას, ალაყაფის კარებთან ცხენს გააჭენებს ესათლოდ, ასეთს რასმე ხომ არ ვულისხმობს არჩილი? — ხ. ჯ.

მა" (67), „ქვისგდება" (67), „რკინობა" (ე. ი. ჭიდაობა და მისი ატრიბუტები — „მოგვერდი", „ფანდი" და სხვ.) (67), „ხარდიოდა და ჩალიჩი" (66; „ჩალიჩი — საფუნდრუკო საგვემელი ტილოსი", „ხარდიოდა — მოგვერდი, ფუნდრუკი" — საბა). ცალკე კატეგორიის, გონებრივი ხასიათის, გასართობს ეკუთვნოდა „ჰადრაკისა და ნარდის მღერა" (65) და „სხვა რაც რამა ყუმარი" (აქვე). მათი ცოდნა „კარგ ზნედ" ითვლებოდა.

განსაკუთრებულ შემთხვევისათვის გამართულს ჰერისუამას თუ ლხინს, რასაკვირველია, თავისი წესები ჰქონდა. ერთის მხრივ — მასპინძლისათვის და მეორეს მხრივ — სტუმრისათვის სავალდებულო. მასპინძელს უნდა შეეძლოს: „გარიგება მარაქისა, მის მის აღაგს კაცის დასმა" (29). მასვე „სუფრის ბარაქიანობა"-ც მოეთხოვება (30). კერძოდ სტუმრისათვის, და საზოგადოდ სუფრის, წესია „საიმოვნო ჭამა და სმა" (30), „წმიდად ჭამა და დიდი სმა" (39). მაგრამ ვისაც ეს „დიდი სმა" ზოგიერთი საშწუბარო შედეგის თავიდან აუცდენლად არ შეუძლია, ის სათანადოდ უნდა დაისაჯოს და შერცხვენილ იქნას (40). ყველამ უნდა იცოდეს, რომ „ბევრგვარ უნდა ხილის დაჭრა, ბეჭის გათლა, დანის მოსმა" (31) და შეეძლოს კიდეც ამაების გაკეთება. ძველ ქართულ სუფრასთან განუყრელად დაკავშირებული იყო „ზმა და ხუმრობა" (33) — და არჩილიც მოითხოვს თვითეულისაგან ამათს ცოდნას და შესაფერისად თავის დაჭერას: სუფრაზე მხიარულება და გულგაშლილობაა საჭირო. „სიცილი" (33). „სხვის ზმისა მალ გაცინება" (33), „კარგის აზხალრშეილისა სიტყვისა არ გამგუნება" (34), „მუნასიბი ლექსი" (შესაფერისი სიტყვა-პასუხი, ტ. 36) და, საზოგადოდ, სანდომი სულიერი განწყობილება მიუცილებელი თვისებებია სუფრაზე. დაბოლოს, საკალდებულოა, საეროდ „ძასპინძლობისა", და ამასთან მჭიდროდ დაკავშირებულის, „ნუკების" წესების ცოდნა (26).

ბ) თუ ყოველივე ეს „მშვებლისათვის" საკალდებულო წესებს წარმოადგენდა, არსებობდა ასეთივე მოვალეობანი სტუმრისათვისაც, ე. ი. იმისთვის, ვისაც ან პირადად ეწვია უბედურება, ან ვალდებული იყო სხვის მწუხარებაში მონაწილეობა მიეღო. ეს უბედურ-ება ადამიანის სიკვდილს გულისხმობს. ასეთის შემთხვევისათვის „მოტირალობა, ბლოვის წესი, ზარი-ახა ზნედ დაიდოო", ამბობს ჩვენი ავტორი და დასძენს: „უსარგებლო მკვდრის და ცოცხლის", ეს ჩვეულება „ერთმანერთის წაბაძვით დაწესდა"-ო (ტ. ტ. 61-63). გარკვევით არა ჩანს, რის უარყოფას არჩილი: მთლიანად ბლოვისა და ტირილის წესებს, თუ მხოლოდ „ზარსა და ახა"-ს ჰგმობს. უფრო კი უკანასკნელი უნდა კოგულისხმოთ, ვინაიდან იმ დროს ამ საერთო წესებს ბლოვისას ისეთი მნიშვნელობა ჰქონდათ მოპოვებული, რომ საეჭვოა არჩილს ისინი სულ ზედმეტად ჩაეთვალა [1]. ჰგმობს არჩილი აგრეთვე ასეთ შემთხვევებში მიღებულ მარხულობას, რომელიც ზოგჯერ ერთი წელიწადი გრძელდებოდა (64).

გ) იმ დროს, როდესაც საქართველო ერთს ვუდმიე სამხედრო ბანაკს წარმოადგენდა, ცხადია, რომ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა სამხედრო

[1] თუმცა ჩვენ ვიცით, რომ დაახლოებით ნახევარ საუკუნის შემდგომ კათალიკოს ანტონ II-ს მიერ მოწვეულმა ეკრებამ აკრძალა „ტირილი და ოჯერო ბლოვა" (ა. ორბელიანი. ეკ. ეკმოკ. ხვ. 167).

საქმეში გაწვრთნასა და დახელოვნებას. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდათ ამ თვისებებს ფეოდალის სოციალური მდგომარეობის თვალსაზრისითაც, რადგანაც მას ძალიან ხშირადი პირად და დაუოკებელი ფიზიკური ჩარევაც სჭირდებოდა თავისი კლასობრივი ინტერესების დაცვის საქმეში. სწორედ ამ მიზნებს ისევე, როგორც ასპარეზობა, ემსახურებოდა **ნადირობა**. თავისთავად, ნადირობაც ფეოდალისათვის თავის გასართობი საქმე იყო, მაგრამ ამასთან ერთად იგი მის უაღრესად რეალურსა და მნიშვნელოვან ინტერესებს აკმაყოფილებდა: იგი ავითარებდა იმ თვისებებს, რომლებიც საუკეთესო, და რაც უფრო მნიშვნელოვანია, შეუცვლელი სამკაული იყო **მოლაშქრისათვის**. ასეთი იყო: „მეჯინიბობა (ე. ი. ჯინიბის ანუ მარქაფა ცხენის ტარება თუ ცხენის მოვლა), მკედრობა, ცხენოსნობა" (45), „სარდლობა, ზავითი სარჯლისა, დღედაღამ დაუზარობა, უწინ სიფრთხილე, გასინჯვა, სიტყვისა მწვე მიმხვდარობა... შემართვა მებრძოლთ თამამად, წინ წადგომისა დასწრობა, რაზმის გაწყობა კარგ გვარად"... (ტ. ტ. 277-281), იარაღის ხმარება „კრმლის ცემა, ლახტის თამაში, მევრგვარ ბრუნება შუბისა" (109) და საერთო სიმარჯვე (117—120). ეს თვისებები, როგორც ვთქვით, სათანადო წრეების საარსებო ინტერესებს აკმაყოფილებდა და ამიტომაც აქცევს არჩილი მათ ასეთს ყურადღებას და მოითხოვს მათს შეძენას. ამ თვისებების უქონლობა საკმაო საფუძველი იყო ფეოდალური საზოგადოებისათვის, რომ გაეკიცხა თავისი გაუწვრთნელი და უსარგებლო წევრი: „ვისცა არა აქვს, უზრახევენ, სხვაჰან სხვას მიუბნისა" (112).

თვით ნადირობას არჩილი რამდენიმე დარგად ჰყოფს: „მომტეველობა მფრინველებისა" (46), „კურდღლობა" (48), „თევზის ჭერა" (93). ესენიც თავის რიგზე სხვადასხვა დარგად იყოფა, და თვითეულს მათგანს თავისი წესები ახასიათებს: „მომტევლობაც მფრინველებისა ცალ-ცალკეა", ამბობს არჩილი (46) და ჩამოთვლის: „მწყერობა" (46, 97), „მეკაკბეობა" (97), „წეროს გეზით დამჭერლობა" (94), იხვზე ნადირობა (98). კურდღელზე ძაღლით ნადირობდნენ (48), თევზის ჭერაც შეიძლებოდა „წყლის წურვით" ან „ბადის სროლით" (93). რა თქმა უნდა, შემთხვევით გამორჩენია ავტორს ისეთი მნიშვნელოვანი დარგი, როგორიცაა — მსხვილ გარეულ პირუტყვზე ნადირობა. ყველა ამისი ცოდნა სავალდებულო იყო, მაგრამ გაზრდილს ქართველ ფეოდალს განსაკუთრებული უნარიანობაც მოეთხოვებოდა. მას უნდა სცოდნოდა „ოსტატად ბაზიერობა" (47), „ძაღლის კარგად მოტევება" (48), „მეძებრის სწავლება" (95), „ცხენისა და მფრინველის ცნობა" (49), „სტვენა, წრუწუნი, ძახილი" (98), „მალე მიშველა ფრინველისა" (100) და სხვ. კარგი მონადირისა და მოლაშქრისათვის უფრო საერთო ხასიათის თვისებებიც იყო საჭირო: ზოგიერთი იარაღის საკუთარის ხელით დამზადება, მაგ.: „ქარქაშის კარგად მობორბლვა" (42), „ისრის თლა, სწორად გამართვა, გაქლიბვა, სფქის გაწყობა, მშვილდის ჩაგდება, ყულაჯი, ქარჯუბის კარგა ჩაწყობა" (101—102), „საცერის წყობა, მათრახის ბილდირგა რა შვენისა, ისარი, სხვილი და გრძელი"... (110—111); „ჯაჭვისა და სხვა საჭურვლის ცნობა" (112), „გაწყობა და მორთულობა" (114), სადავის გამორჩევა „პირნაღმისა" და „გამზიდარი" (ე. ი. ქისერ-მაგარი) ცხენისათვის (282). არჩილის აზრით, საჭიროა აგრეთვე „მოპაიტრობაც", ე. ი. საქონლის მკურნალობა. ამას

გარდა, იგი მოითხოვს იარაღისადმი ფაქიზ დამოკიდებულებას, „ჩირქით წინდათ კმარებას“ (43).

დ) ეხლა უნდა გადავიდეთ ერთად ცხოვრებისა და საკუთრივ ზრდილობიანობის წესებზე. ამ ნორმების საერთო სახელის აღსანიშნავად არჩილს რამდენიმე ტერმინი მოეპოვება: ყველაზე ხშირად ნახმარია „საქციელი“ (იხ. ტ. ტ. 12, 21, 200, 237, 253, 360). უფრო იშვიათად „ზრდილობა“ (ტ. ტ. 204, 237) და „აზნაურშვილობა“ (ტ. ტ. 34, 209). ეს წესები ორ დიდ ჯგუფად იყოფა: „კარგსაქციელი“ (ტ. 360) და „ავსაქციელი“ (170), „ავსაქციელი მარტვილი“ (200).

უწინარეს ყოვლისა, პატიოსნება, გულღია და შემტკბობი ხასიათის ქონება (17-20), და „თავის გუნების კაცს გარდა სხვისაც ბევრისა გაწყობა“ (135), ასეთს თვისებებს ეკუთვნის „შესაყვარლობა, ალერსი“ (17), „ხუმრობა“ (68), „ხუმრობის ადვილ შეტყობა“ (133) და საზოგადოდ „კარგად ჩამორთმა სიტყვისა“ (134, 34).

ამას მისდევს წესები, რომლებიც განსაზღვრავენ „წავლა-წამოვლას, ზედგომას, ჯდომა-ადგომას მოხდენით“ (171), ე. ი. ჩვეულებრივი ზრდილობიანობის ნორმები. მათი ხასიათი იცვლება იმისდამიხედვით, თუ ვის დამოკიდებულებას შეეხებიან ისინი: თავისებურია ყოველ ცალკე შემთხვევაში მოქცევის წესები ყმისა ბატონის მიმართ, უფროს-უმცროსული და ტოლ-თანასწორისა.

ბატონყმური[1] ზრდილობიანობა ანარეკლია იმ საერთო სოციალ-ეკონომიური დამოკიდებულების, რომელიც მათ შორის არსებობდა. ამიტომ არის, რომ ყმისაგან ბატონისადმი მიმართულს ყოველივე მოქმედებაში პატივისცემის გრძნობა და მოწიწება უნდა გამოსჭვიოდეს (207, 213-6, 229-32), უპირველესი ზნე ყმისა არის ბატონის მორჩილება, „ბატონის სიტყვის გაგონა“ (221) და მისი „ნების გათავება“ (ე. ი. ასრულება, 224, 195). „ბატონის დარბაზის კარი რა გინდ რომ მაღალი იყოს, თავმოხრით უნდა შევიდეს, არც ლაჯში თავი გაიყოს“, ამბობს არჩილი (165—166). ბატონისაგან საბოძვარის მიღება, ან ბატონისათვის რისიმე მირთმევა „ორის კელით“ უნდა (189-190). „ავსაქციელად“ უნდა ჩაითვალოს ბატონისათვის ზურგის ან გვერდის შექცევა (193). მასთან სასმელის უშვერად დალევა (197) და კბილით „თხილის მსხვრევა“ (198). ბატონთან ჯდომა და დგომა სწორედ უნდა: სირცხვილია, რომ მჯდომში რასმე გარდაეყუდოს და მდგომმა ფეხი დაიკაოს, ან ხელი ბოძს მოჰხვიოს (201-202). „ბატონყმური ლაპარაკიც სხვა არის“ (225): უზრდელობაა ბატონთან ლაპარაკის დროს „კელ-ფერკის თამაში“ (205), მასთან საუბარი „კელქვემოჰდობით“ უნდა (207). თუ ბატონი ლაპარაკობდეს, ყმას ჰბამს დუმილით მოუსმინოს (229—231). თუ ყმა ბატონს ახლავს ცხენით, წინ არ უნდა გარდიუაროს და არც ცხენის თავი დაუსწოროს, რომ სანახაობა არ დაუფაროს (241-243). ერთს ადგილას არჩილი ყმის ზნეობრივს ვალდებულებებსაც ეხება: ვინც „ბატონის საიდუმლო სიტყვა გარეთ გაიტანოს“, იგი სასტიკად უნდა დაისაჯოს (153-156).

თუ ეს განსაკუთრებული პატივისცემა ბატონს თავისი სოციალური მდგომარეობის გამო ჰქონდა მოპოვებული, ამისვე ღირსი იყო „უმფროსი“ (ე. ი. უფ-

[1] არჩილი სიტყვა „ბატონ-ყმობას“ ფართო მნიშვნელობით ხმარობს: როგორც სოციალურის, ისე სახელმწიფო წყობილების მოვლენის აღსანიშნავად, მაგრამ უფრო ხშირად აქ მეფისა და მისი ვასალის (ფეოდალის) ურთიერთობა იგულისხმება.— ხ. ჯ.

ცესი) კაცი თავისი წლოვანების გამო. ამიტომ, ბატონისა და უფროსი კაცის მიმართ, არჩილის აზრით, ერთნაირად უნდა მოიქცეს ადამიანი (ჯდომისა და დგომის წესი „ბატონთან და უფროს კაცთან“ და სხვ., ტ. ტ. 200—204). საინტერესოა ერთი ხანა, რომელიც ამავე საგანს ეხება:

„უმცროსმან კაცმან უფროსი არ უნდა დაიწვიოსო.
ადგეს სჯობს, ისრე მჯდომელმან ქვემორე დაიწიოსო.
საჩოქეთ რა შეიყარნენ, უწინ მან წაიწიოსო,
არცა უკამსად დამდაბლდეს, არც ბეწვად აიწიოსო“
(173—176).

ეს „საჩოქეთ შეყრა“ სისალმების დროს დაჩოქებას ხომ არ გულისხმობს?[1] სიტყვა-პასუხიც უფროს-უმცროსული განსხვავებული უნდა იყოს: „სწორ უნ-ფროსულ უმცროსულსა ქართულსაც აქვს დასახელა“-ო, ამბობს არჩილი (2.7).

„ტოლსა და ამხანაგთან (177) მოქცევა, რა თქმა უნდა, უფრო თავისუფალი ხასიათის იქნებოდა, მაგრამ აქაც თავისი წესები არსებობს, რომელთა გარდალახვა არ შეიძლება: მარჯვნით მჯდომს (სუფრაზე?) ამხანაგს მონაცემი მარცხენა ხელით უნდა ჩამოართვა, და პირიქით (191—192). განმარტოებულად მოსაუბრეებთან მისვლა არ შეიძლება მათდა მიუწვეველად. მათ კი ჰმართებსთ გაირიონ საუბარში, ვინც შემოესწროთ (217—220). ამხანაგებმა რომ დაგიწვიონ, „ორთავე თავს არ გარდუარო და ჩაუჯდე შუა სამე“, რომ ამით ორივეს ამოო (177-180).

დასასრულ, არსებობს ისეთი მოქცევის წესები, რომლებიც ყველასათვის ერთნაირად სავალდებულოა. არ შეიძლება ჯდომის დროს ფეხის ფეხზე გადადება (181[2], ზურგის კედელზე მიყუდება (185) ან ცალ-თეძოზე დაჯდომა (187). თავის დაკიდება, როგორც ეს „თვალნაკლებ ოქრომქედელს“ სჩვევია (186). არ შეიძლება ადგომის დროს ხელის დაბჯენა (184) და ჯოხის მხარზე გადება (იქვე), ან ლაპარაკი, როცა პირში რაღე გიძევს (182). უზრდელობად ითვლება „ცხვირის გამოკრენა“ (188) და „კბილის საჩრჩნელის“ ხმარება (იქვე). „ავად

---

[1] ყაენისაგან საქართველოში დაბრუნებულს ავაგ მხარგრძელს, ამირსპასალარს, „წინა მოვ-ჯებნეს ყოველნი მთავარნი და წარჩინებულნი, თვით შაშმა და ეგარსლან, რომელსა კნინღა სახელოსა მეფობისა ეპყრა. და ეითარ მიეახლა ავაგ, ჭგონებდა ჭონისაგან გარდაკდომად და ეგრეთ ხილვად ეგარსლანისაგან. ხოლო ავაგ დიდად განდალგულ იყო: არა ინება წესისაებრ პატივი ხილვად და ამბორისყოფად ავაგისა. და ეითარ იხილა ავაგ, განძეინდა, თავსა მათრა-კითა უხეთქნა და ეგრძანა მსაჯეშე დაწესებულთა, რათა ცხენისაგან უპატიოდ დაამკვნეს ჩვე-ყანად. და ყველა ეგრეთ. პატივისაგან უპატიო ყველა და განძრეული ვინაძეს, და მიერითგან უპატიო იქმნა და საცინელ. და ესრეთ ეგრეგდეს შაშა და ეგეგ და თავადთა საქართველოსა-თა“ (M 650, ტექსტი აღდგენილია.)

[2] 1615 წ. კახთა მეფე თეიმურაზ და ქართლის მეფე ლუარსაბ, შაჰაბასისაგან ლტოლვილ-ნი, ევროპის გარდაიხვეწნენ, სადაც ისინი „ისტეფრა ყოთილად ბიორგი მეფემან დიდითა პატი-�itia ქუთაისს“. ლუარსაბ მაინც მალე ეაბრუნდა ეკან. ვახუშტის ასეთი ამბავი გადმოგვცემია წეს-ელის მიხეხის შესახებ: „იტალიელ რაბეთელ ისხდენ მეფენი ერთად. შაშინ ბიორგი მეფემან ნოა-ხადა ქედი და შეშინდა ყელი ეჭვლისა ხელა. ეგე ეიკადოისა მეფემან ლუარსაბ და შეირაცხა უპატიოდ და არარად შერაცხა და ეტყოდა: „რა ეგი ნებავდა მტერსა, ბყოს, ხოლო ეემცირე-სის: ჩვენისაგან არა დაეთმინო“. და არღარა ესმინა ბიორგი მეფესა და წარვიდა, ვითარცა შეწყრა-ლი“. (სა). ცხოვრება, ტ.2. გვ., 299).

ვადუნეა" (გაფურთხება) და „ცხვირის მოხოცა" (238), „მუდამ ულვაშის გრეხა" (206), სიარული სიფრთხილით უნდა, რომ „წინ მაკალს უკან რა მიჰყვე, ტალახი არ მოსცხო" (239). ზრდილ კაცს უნდა შეეძლოს აგრეთვე „ტანსა და ფეხსა გაწყობა" (41). შეიძლება აქვე მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი საინტერესო დარიგება არჩილისა: „უცხო მდიდარი მისს სადგომს მალ-მალე არ ნახო"-ო, ამბობს იგი (240) [1].

ე) საქციელს არჩილის გეგმაში „**სამსახური**" მისდევს. „სამსახური ბევრგვარია, საცოდნელადაც ძნელია", ამბობს ავტორი (245) და ჩამოსთვლის იმ მოვალეობას, რომლებიც აწვა იმ დროინდელ ქართველს მეფისა და ბატონის წინაშე და მათი შესრულების წესებს. აქაც ჩვენ ვხედავთ იმავე ხასიათის დამოკიდებულებას, რომელიც სპეციფიკურ ელფერს აძლევდა ყმის მოქცევის ნორმებს ბატონის მიმართ.

ყმა ბატონის ეროვნული, „მართლამქნელი" უნდა იყოს (246), დაუზარელი და თამამი, ფიცხი და მალი ბრძანების შესრულებაში (247-8). „მღვიძარება და სიფხიზლე" და იგივე სიმარჯვე, რომელსაც ასე ხშირად მოითხოვს არჩილი, აქაც მიუცილებელ ოვისებად არის მიჩნეული სამსახურის მოვალეობათა ასრულების დროს (248—250). მაგრამ ვინც მოწოდებულია სახელმწიფო საქმეებში მონაწილეობის მისაღებად თავისი შთამომავლობისა თუ უფრო ზემოხსენებული ხასიათის გარემოების გამო, მას უფრო მძიმე და საძნელო მოვალეობები აქვს დაკისრებული. ასეთი პირი ვალდებულია იმდენად მომზადებული იყოს, რომ შეეძლოს „ბრძენობა" და „სიტყვის გაკეთა" (141), საჭიროების დროს „ელჩობა, ნოტიერობა" და აგისათვის მიუცილებელი „სიტყვისა სწორად დასწავლა" (142). დარბაზობის წესის ასრულება, „ადგილზედ მოდარბაზობა" (251). საჭიროა აგრეთვე სასამართლოს საქმეების ცოდნა: როგორც საკუთარი საქმის წარმოება სასამართლოში („მოჩივრობა"), ისე თვით მოსამართლის ფუნქციების ასრულების შეძლება. „ბეჭობა", „სამართლის მართლის ქმნა" (137).

ვ) ასეთი რთული და მნიშვნელოვანი მოვალეობების ასასრულებლად, რაკაა ეგვრეველია, საჭირო იყო სათანადო განვითარება და განათლება, და მართლაც ამ მხრივ არჩილი საკმაოდ დიდს მოთხოვნილებებს ეყენებს იმათ, ვისაც „ზნეობის სწავლა" ჰსურო. უწინარეს ყოვლისა, რა თქმა უნდა, „მწიგნობრობის" ცოდნა არის საჭირო: „მწიგნობრობა ქრელსადაგი" (125), როგორც ხუცური, ისე მხედრული (127), „მსმენელობა" (?), „მთარგმნელობა" ანუ „ლრმის სიტყვის ადვილ გამოთქმა" (126), „კანანახი ეშმაღალი"—მკაფიო კარნახი (128). საჭიროა აგრეთვე სავადასავა „დაკმწერლობის" (129) ცოდნა:

„დაკმწერლობა ხუცურის და მკედრულს უნდა სხვადასხვა და, მგრგლოვანსა, ყვავის ფრჩხილოვანს, ასომთავრულს სმენ თავადა" (129—39). „ანგარიშმი და რიცხვი ცოდნაც" (138), ცხადია, მიუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა. აგრეთვე სასურველ ცოდნად სთვლის არჩილი „ბხატკრობას და მონახაზობას" (131) და ანბაკეთრებით უცხო „ენისა და წიგნის" ცოდნას (121—123). მოხსენებულია აგრეთვე, როგორც სასურველი თვისებები, „გარეშე (ე. ი. საერო)

[1] შეადარე ამას ამ დროინდელ ქართველ მოაზროვნეთა (მაგ. მარდგანის) ცნობები ასეთი „ეტიკეტიორების" შესახებ.

წიგნის" სასიამოვნო კითხვა (132), და „ჭრელ ძილისპირთა გარდათქმა" (125).

საჭიროდ მიგვაჩნია ეს საინტერესო სტროფები აქ მთლიანდა მოვიყვანოთ:

„ენა და წიგნი რაჰდენი ვინც იცის, ესეც ირდენად
ჩაგაგდოთ თვითონ ზნეობაად, ცვლის ქვეყნის ამბავ მოსმენად.
მაშ ეროვანად როგორ ვიტყოდეთ, იკითხონ სხვადასხვა ენაჲ!
ვინ სხვას ვერ ასმენა, ის ისმენს, იქ დაიწყებენ მიდენად.
მწიგნობრობა ჭრელ-სადაგი, ჭრელ ძილისპირთა გარდათქმა,
მსუბუნელობა, მთარგმნელობა — ლონის სიტყვის ადგილ გამოთქმა,
ხუკურის და მკედრულის სხვადასხვაობს თვითოსა ქმა
კანახანი კამალადელი, ყინსეილადა ნუ იქათმა!
დამწერლობა ბუკურსა და ძკედრულს ერდა სხვადასხვა და
მგრგლოვანსა, ყველისურჩხილოვანს, ასონთაერულს სმენ თავადა,
მხატვლობასა, მონაბაზობას, არეულ ხაგდებს ავადა.
გარეშე წიგნის კითხვახედ კმაადად ნუ იხაკადა".

მაგრამ, საერთო განვითარების სისრულისათვის არჩილს მხოლოდ გონების გაწვრთნა საკმარისად არ მიაჩნია: მისი აზრით, საჭიროა აგრეთვე ეროვანი ესთეტიკური განათლებაც(). ამ უკანასკნელს ეკუთვნის: „სიმღერა და დასდებელი" (25). „ქარგი ,ემა და თან უსულო (ე. ი. ლამაზი, 27). მუსიკა (37), სხვადასხვა ცეკვა (38).

არჩილი კიდევ უფრო შორს მიდის: მას მკითხველობაც კი (რამლის ყრა, მესტროლაბობა და სხვ.) საჭირო ზნედ მიაჩნია (139) და მხოლოდ ბეჭზე მკითხველობის შესახებ ამბობს: -„(ერუდ თქმულაო" (140).

ზ) აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ის ზოგიერთი თვისება, რომლებიც არჩილს „ქარგ ზნედ" მიაჩნია, მაგრამ რომლებიც, როგორც ზემორე მოყვანილი ნაწილი, მას თავის გეგმაში მოხსენებული არა აქვს, ასეთია: -„მუშაობა" (157), „ზედმდგომობა და სარჭროობა" ე. ი. ზედამხედველობა, თავის მეურნეობაში (157) და ამისთვის საჭირო (ოდნა „ბარეა, წიდნეა, ხენა და ოესვა, მკის და სთველისა მის მის დროობა" (158). საჭიროა აგრეთვე შინაურს საოჯახო მეურნეობაში ერთგვარი გაწვრთნა: „მზარეულობა, ჭაშნიგის ცხობას ამბობენ ,ეარგაო" (164) და სავადასხვა ელობის ,ოდნა („ხელბეჭრობა, ,ულის გათლა, ვინ შალაფს ,მარობს, ,ალატობს", 287).

შეიძლება აქვე აღნიშნულ იქნეს ის ნაწილობრივ ზნეობრივ ელფერდაკრული თვისებები, რომლებიც აგრეთვე სავალდებულოდ მიაჩნია არჩილს: „შეხვეწილზედან ნაშუსი" (273), „საიდუმლოს შენახვა" (149), „პურადობა და გაცემა" (273) და სხვ.

II. თავის მეოთხეისდა თანახმად, ყველაზე ბოლოს არჩილი „სამღერთო ზნეობა"-ზე მოგვითხრობს: „სამღერთო ზნეობა", ე. ი. ღვთისმსახურება და სასულიერო განათლება, ყველაზე მნიშვნელოვანი (13) და ძნელი (261) დარგია „ზნეობათა" შორის, და ამიტომ საჭირო იყო მას ჯერ უფრო ადვილად შესათვისებელი მასალა გადმოეცა თავისი მკითხველისათვის, რომ უფრო რთულისა და „ძნელსაკოდნის" ვიგეგმა გაეადვილებინა მისთვის.

ღვთისმსახურება „საერო" და განმარტოებულ,— „დაფარეული" -ლოკეაში (269-272), ღვთის შიშსა (327, 357) და ღვთის ცნებაია ასრულებაში (360,373, 355-6, 389-92) მდგომარეობს. მაგრამ როგორც ღვთისმსახურებისა, ისე ყოველგვარი საკითხების საფუძვლად (353-356) არჩილს „სიბრძნე" მიაჩნია. ამ სიტყვას

იგი ხმარობს ვიწრო მნიშვნელობით ღვთისმეტყველებისა თუ სასულიერო განათლების აღსანიშნავად. სხვა ყველაფერი წარმავალია, „სხვა ზნე ყველა მობრყვილდება“ (301), მხოლოდ „სიბრძნე არის საუდამო“ (308). თავის დროის ზნეობრივს დაცემას, ყველა ამ „ცრუ ფიცობას, ზაკვა-უნამუსობას, ლიქნასა და ღვთის შიშის გულით განცარდნას“ (325 – 327) არჩილი სწორედ „სამღრთო საქმის“ უმეცრებას (317) წიაწერს. ამიტომ არის, რომ ასეთს დიდს ყურადღებას აქცევს იგი ამ „ზნეობას“ და ასეთს ადგილს უთმობს მას იმ დროინდელ ფეოდალისათვის საეალდებულო თვისებებში. იგი მოუწოდებს ყველას, დაეწაფონ ამ ცხოველმყოფელ წყაროს, რომლის სმა „პეშვით არ კმარა“ (369). ეისაც ოსტატი არა ჰყავს, რომ მისგან ისწავლოს (ასეთი „სიბრძნე“ „უფრო მტკიცეა“ —329), მან უნდა თვითონ „ბევრჯელ წიაკითხოს“ (334) „სამღრთო წიგნი“, რომ „ლირლოვანი“ და „ლრმადმეტყველი“ (335) ადგილები გაიგოს და აღგვირად „გაიგნოს სიბრძნის გზა და კვალი“ (336). ეინც „წმინდათა ბრძენთა წერილი“ (341) შეითვისა, მას უკვე „გული განხურვებული“ აქვს 353) ყოველიეე „ქარგსაქციელისათვის“ (360). არჩილი ჩამოსთვლის ყველა ამ „კარგ საქციელს“, წმინდა ეთიკური ხასიათისას, უმეტეს ნაწილად (354, 355, 356, 358 359, 361, 369, 370, 374).

ჩვენ გასეიბილეთ ყველა ის წესი, რომლებიც საეალდებულოდ ითვლებოდა XVII საუკ. გაზრდილი ქართველი ფეოდალისათვის, იმავე საუკუნისა და იმავე წრის ერთის საუკეთესოდ განათლებულის წარმომადგენლის მოწმობით. ჩვენ ვნახეთ, რომ უმეტეს შემთხვევაში შესაძლებელია ეს მოქცევის ნორმები იმ დროისა და მოცემული (ბატონყმური) საზოგადოების მოთხოვნილებებსა და საქმიანობებს, საუკუნის საერთო ხასიათს, დაეუკავშიროთ (გარდა იმ ზოგიერთი წესებისა, რომელთაც უფრო ზოგადი ხასიათი აქვთ და ან ისეთებისა, რომელთათვის ასეთი მიზეზობრივი კავშირის დამყარება უფრო ძნელია). მაგრამ შესაძლებელია ეს წესები ყველა ქართულს ნიადაგზე განვითარებულიყო, თანდათანობით დროთა განმავლობაში, თუ ზოგიერთი მათგანის წარმოშობის ძირი საქართველოს გარეშე ენდა ეძებოთ? ჩვენი ძველის ერთი ადგილი თითქოს პირდაპირი პასუხია ამ საკითხისა: თავისი თხზულების ბოლოში იგი ამბობს:

„საქართველოში იტყვიან სამას სამოცდა ხუთსაო
ზნეობას, **ხვეს არ აგდებენ ქვეყნისას, თუ არ მათსაო**“
(ტ. ტ. 401-2).

მაშასადამე, ეს ზრდილობა, არჩილის აზრით, წმინდა ქართული ზრდილობაა და სხვა ქვეყნებთან მას კავშირი არა აქვს. ამ განცხადებას ჩვენთვის დიდი ნნიშვნელობა აქვს. მაგრამ საკითხის გადასაწყვეტად, ჩვენ, რა თქმა ეუნდა, მხოლოდ მას ვერ დავეყარებით. ამისათვის სხვა წყაროების შეკერებაა საჭირო[1].

---

[1] იბადება ეუნებლივად კიდევ ერთი საკითხი: ასხვაეებს თუ არა არჩილი მოქცევის წესებსა ქალსა და კ[illegible]ისეის? თხზულებიდან ისე გამოდის, რომ ცალ თითქოა მხოლოდ ვაკი ჰყავს მხედველობაში – ს. ჯ.